

Мехмет Кожжаага

ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕРДИ ИЗИЛДӨӨ ТАРЫХЫНЫН КАЛЫПТАНЫШЫ ЖӨНҮНДӨ

Мехмет Кожжаага

О ФОРМИРОВАНИИ ИСТОРИИ ИЗУЧЕНИЯ ФРАЗЕОЛОГИЗМОВ

Mekhmet Kozhaaga

ABOUT FORMATION OF HISTORY OF STUDYING OF PHRASEOLOGICAL UNITS

УДК: 81(575.2)(04)

Макалада кыргыз жана түрк тилиндеги фразеологизмдерди изилдөө тарыхынын калыптанышы талкууга алынат.

Негизги сөздөр: кыргыз жана түрк тили, фразеологизмдер, изилдениш тарыхы, проблемалар.

В статье обсуждаются проблемы, связанные с формированием истории изучения фразеологизмов в кыргызском и турецком языках.

Ключевые слова: кыргызский и турецкий языки, фразеологизмы, история изучения, проблемы.

In article the problems connected with formation of history of studying of phraseological units in the Kyrgyz and Turkish languages are discussed.

Key words: Kyrgyz and Turkish languages, phraseological units, history of studying, problems.

Тилдин сөздүк курамында бир бүтүн лексикалык бирдикке айланган, маани жактан ширешкен фразеологизм аттуу туруктуу сөз айкаштарына өзгөчө көңүл буруп, аларды илимий иликтин өзүнчө бир объекти катары кароо жагы ХХ кылымдын биринчи жарымынан колго алына баштаганы белгилүү. Анда адегенде фразеологизмдер өзүнчө бир тармакка тиешелүү бирдик деп бөлүп каралбастан лексикологиянын алкагында гана каралып келсе, 1947-жылы жарыяланган акад. В.В.Виноградовдун “Орус тилиндеги фразеологиялык бирдиктердин негизги түрлөрү” аттуу макаласынан баштап славян тил илиминде фразеология өзүнчө тармак катары калыпташа баштайт [1].

Ошол эле мезгилде советтик тил илиминин башка тармактарында да бул маселе кызуу колго алынып, кыска мөөнөт ичинде фразеологияга байланыштуу бир катар монографиялар, илимий макалалар жарыяланып, диссертациялык иштер корголот. Мындай изилдөөлөрдө фразеологиянын объектисин аныктоо жана курамын тактоого байланыштуу маселелер ар кандай кайчы пикирлерди жаратып, түрдүү талаштардын жаралышына жем таштайт. Буга мисал кылып фразеологиянын объектисине кирген тилдик бирдиктин идиома термини аркылуу белгиленишин келтирүүгө болот [2]. Белгилүү болгондой, акад. В.В.Виноградов өзүнүн эмгектеринде фразеологиянын бирдиктерин фразеологизмдер деп атаган [3]. Бул көз караш С.И.Ожегов, А.М.Бабкин, С.Г.Гаврин, Ю.Р.Гепнер сыяктуу окумуштуулар тарабынан колдоого алынган [4; 5; 4].

Ошол эле жылдары фразеологиянын объектин башка өңүттөн караган окумуштуулардын тобу да болгон. Маселен, профессор Н.М.Шанский фразеологизмдердин курамына бардык эле туруктуу сөз тизмектерди, анын ичинде макал-лакаптарды, татаал терминдерди, ураан жана татаал сөздөрдү кошуп, фразеологизмдердин семантикалык түрлөрүн төрткө бөлүп кароо керек деген пикирди тутунган [6]. Бирок бул көз карашка Ю.Ю.Авлиани, Л.И.Ройзензон, В.П.Жуков, Б.А.Ларин, Р.Н.Попов, Н.П.Рогова өңдүү бир катар окумуштуулар каршы чыккан [5: 17].

А.И.Молотков өзүнүн 1977-жылы жарык көргөн “Фразеология современного русского языка” деген эмгегинде фразеологизмдердин курамын кең же тар мааниде аныктоо туура эмес, алар өзүнө гана тиешелүү белгилери менен мүнөздөлүүчү тилдик бирдик, алардын курамына синтаксистик жактан мүчөлөнүүчү туруктуу сөз тизмектерин, макал-лакаптарды, цитаталарды кошуу туура эмес деп эсептейт [7; 6: 8].

Фразеология – тил илиминин өзүнчө бир салаасы. Бул көз караш агаздарда түркологияда да калыпташа баштайт. Маселен, татар тилчиси С.Муратов фразеологизмдерди экиге бөлүп кароону сунуштаса, казак окумуштуусу акад. С.Кеңесбаев адегенде аларды экиге, андан соң үчкө бөлүп кароону сунуштайт [8]. Башкыр окумуштуусу З.Г.Ураксин “Фразеология башкирского языка” деген эмгегинде А.И. Молотковдун пикирин колдоп, анын курамын кең жана тар деп бөлүштүрүү жаңылыш деген оюн билдирген [9: 32].

ХХ кылымдын аягына чейин кыргыз тилчилери фразеологизмдерге байланыштуу эки түрдүү көз карашты тутунушкан. Муну Р.Эгембердиев митип белгилейт: “Ж.Мукамбаев фразеологизмдердин курамына бардык туруктуу сөз тизмектерин, атүгүл, чакырыктарды, цитаталарды, макал-лакаптарды, табышмактарды, татаал атоолорду да кошуп караган. Муну фразеологиянын объектисин тактоого туура келбейт” [10: 49].

Көрүнүп тургандай, Ж.Мукамбаевдин бул көз карашы Р.Эгембердиев жана Ж.Осмонова өңдүү окумуштуулар тарабынан сынга алынат. Тактап айтканда, экинчи көз караш боюнча макалдар, ураан-чакырыктар, табышмактар, цитаталар фразеологиздердин катарына кошулбайт.

Фразеология лексикологиянын курамында эмес, жалпы тил илиминин курамындагы өзүнчө жана өз

алдынча изилдене турган салаа катары таанылышы бүгүнкү күндө бекем калыпташкан. Фразеологиянын объекти аныкталып, курамы такталып, семантикалык өзгөчөлүктөрү ар тараптан изилденип келгени анык. Арийне, фразеологияда дагы да изилдөөнү күтүп турган маселелер арбын экени окумуштуулар тарабынан айтылып келет. Андай маселелердин бири – фразеологизмдерди которуу маселеси. Түркологияда да бул багытта аткарыла турган иштер кыйла экени шексиз. Маселен, кыргыз жана түрк тилиндеги соматикалык фразеологизмдердин курамы менен түзүмү мунун ачык далили деп айтууга болот.

Фразеологизмдердин салыштырма анализи өйдөкү эки тилдин чыгыш теги менен шартталган окшоштуктары менен катар ар кандай маданий контекст менен шартталган өзгөчөлүктөрүн көрсөтөрү анык. Буга байланыштуу маалыматтар түрк жана кыргыз тилдеринин лексикографиялык булактарынан алынышы шарт.

Кыргыз тилине караганда түрк тилинде фразеологизмдердин иликтөөгө алынышы жана сөздүк түзүү иши алда канча эрте башталган. Түрк тилиндеги фразеологиялык каражаттарды изилдөө боюнча булактарды Осмон доорунан жолуктурууга болот. Алсак, 1480-жылы жазылган автору белгисиз болгон «Atasözleri» деп аталган китеп 1836-жылы Велет Избудақ тарабынан бир канча кошумчалар менен толукталып жарык көргөн, анда макал-лакаптар менен бирге бир топ идиомалар да камтылган.

XIX кылымдын экинчи жарымында, фразеология илиминин иликтенүүсү Шинасинин «Durub-i Emsal-i Osmaniye» аттуу эмгегинин жарык көрүшү менен башталып, түрк тилиндеги фразеология илими менен катар сөз айкаштары, макал-лакаптар да иликтенген. Фразеологизмдерди теориялык жана практикалык жактан иликтөөгө алган алгачкы окумуштуу Шинасинин «Durub-i Emsal-i Osmaniye» аттуу эмгеги эки жолу басмадан чыгат (1863, 1870).

Түрк окумуштуусу Ебуззия Тевфик 1885-жылы Шинасинин жогоруда аталган эмгегине толуктоолорду жана өзгөртүүлөрдү киргизүү максатында эмгекти кайрадан бастырып, андагы такталбаган макал-лакаптар менен фразеологизмдердин санын 4004 кө жеткизген (Ebuzziya Tefik. Durub-i Emsal-i Osmaniye. Matbaa-i Ebuzziya. İstanbul, 1987). Бул изилдөөдө да макал-лакаптар менен туруктуу сөз айкаштардын белгилери, өзүнө тиешелүү касиеттери аныкталган эмес. Бирок ошондой болсо да, алгачкы жолу Ебуззия Тевфик өз эмгегинде фразеологизмдер үчүн илимий аныктама берүүгө аракет жасаган. Ал: «фразеологизмдер макал-лакаптар сыяктуу эле эл арасына кеңири тараган, көбүнчө бир канча сөздүн тутумунан турган, кээде толук же кемтик сүйлөм менен бүтүндөй ойду түшүндүргөн кандайдыр бир окуяны образдуу түрдө айтып берүүдө колдонулат» деп аныктама берген [11: 13].

Ебуззия Тевфик өтмө маанидеги сөздөр менен буйрук сөздөрдү да фразеологизмдердин курамына

киргизген. Маселен, «Sağlık olsun, iyiyе iyi, kötüyе kötü demek» сөз айкаштары образдуулук касиетке ээ болбогону менен кандайдыр бир буйрук маанисин билдиргендиктен муну фразеологизмдердин катарына киргизген. Ал эми «suуun kaуnaması» (абдан оору) сөз айкашында образдуулук орун алып турганына карабастан, буйрук билдирүүчү маани камтылбагандыктан бул сөз айкашын («suуun kaуnaması») фразеологизмдердин катарынан алып таштаган. Мындай көз караш туура эмес экенин жана буйрук маанидеги сөздөр фразеологизм болбой турганын Аксой Өмер Асым өз эмгегинде туура белгилейт [11: 13].

Фразеологизм маселесин иликтеген окумуштуулардын бири - Юсуф Чотуксөкөн. Ал 5000 фразеологизмди тандап алып изилдөө ишин жүргүзгөн. Натыйжада түрк фразеологизмдери эң аз эки, эң көп 10-15 компоненттен турарын мисалдар менен бышыктайт: 2 компоненттүү фразеологизмдер - ara sıra, arar topar, aptal aptal, ara bulmak, arada bir, arkası pek, arka arkaya; 10 компоненттүү фразеологизмдер - benim gönlüm öküz ile danada, onun gönlü rastık ile kınada, bey devesi gibi yan gelip geviş getirmek, ata nal çakıldığını görmüş; kurbağa ayaklarını uzatmış, ben bilmez miyim güttüğüm domuzun huуunu, eşeęi sattım, «çо çüş» demekten kurtuldum ж.б.

Түрк тилинде фразеологизмдерге ар кандай аныктама берилгени белгилүү. Айрым окумуштуулар фразеологизмдерди бир сөздөн да турат десе, башкалардын ичинде Метин Йуртбашы фразеологизмдер бирден көп сөздөн турат дейт [12: 1]. Аксой Өмер Асым алгач макал менен фразеологизмдерди мешхур (чыгаан) сөздөр деп атаса, кийин идиом деп төмөнкүдөй аныктама берет: «Алардын көпчүлүгү даяр формадагы сөздөр болгондуктан түз, заттык-логикалык мааниде эмес, кыйыр, коннатативдик мааниде айтылат, ошондой эле алардын грамматикалык түзүлүшү да башкалардан өзгөчөлөнүп, сөздөрдүн маанисине өзгөчө боёк берүү, көрк кошуу менен, адамдын көңүлүн өзүнө бурууга мажбурлайт. 1930-жылы Аксой Өмер Асым өзүнүн оюн дагы тереңдетип, башка окумуштууларга караганда идиомага так жана толук аныктама берген: «Түшүнүктү сүрөттөгөн стереотиптик лексика же сүйлөм өзүнө тартуучу же өзгөчө түзүлүшкө ээ сүйлөмдөр жана алардын көпчүлүгүнүн түз маанисинен башка да мааниси болот» [13: 52]. Вежихе Натибоглунун пикиринче, «фразеологиялык каражаттар, идиомалар айтылуучу ойдун таасирдүүлүгүн, элестүүлүгүн арттыруу максатында азбы-көпшү логикадан четтеп кетишет. Кээ бир сөздөр башка сөздөр менен алмашса, кээ бирлери өзгөрүүсүз калат» [14: 194].

Аксой Өмер Асым өзүнүн 1965-жылы жарык көргөн «Bölge ağızlarında atasözleri ve deyimleri» аттуу эмгеги бүгүнкү күндө да эң маанилүү заманбап эмгектерден болуп саналат. Бул эмгекте 4624 фразеологизм камтылып, алар колдонуу чөйрөсүнө карай үчкө бөлүнгөн: 1. Бүгүнкү күндө респуб-

ликанын бардык аймагында колдонулган фразеологизмдер; 2. Республиканын кайсы бир аймактарында гана колдонулган фразеологизмдер; 3. Республикадан тышкары диалектерде колдонулган фразеологизмдер [15].

Хамди Хасан «Makedonya ve Kosova türklerinin kullanılan atasözleri ve deyimleri» деген эмгегинде Македония жана Косова диалектериндеги фразеологизмдердин фонетикалык жана синтаксистик айырмачылыктарын терең изилдеген. Зафер Өнлөр 1996-жылы Анкарада өткөн курултайда «Kutadgu Bilig'de Organ Adlarıyla Kurulan Deyimler» деген темада баяндама жасап, эстеликте орган аттарынан жасалган 104 фразеологизм, анын ичинде көзгө байланыштуу 13, башка байланыштуу 9, тилге байланыштуу 6, жүрөккө байланыштуу 5, тамакка 4, жүзгө байланыштуу 19, кашка байланыштуу 3, моюнга байланыштуу 3, тишке байланыштуу 2 фразеологизм бар экенин аныктаган.

1998-жылы Түрк тарыхы куруму жарыялаган Айдын Дагпынардын «Tıpkı ve Benzer Türk-İngiliz, İngiliz-Türk atasözleri ve deyimleri» аттуу эмгеги да илимге олуттуу салым кошту десек болот. Китеп 551 беттен, 3 бөлүмдөн туруп, англис жана түрк тилиндеги фразеологизмдерди семантикалык жактан салыштыруу максатын көздөйт да, фразеологизмдердин түркчө-англисче, англисче-түркчө шайкештиктери иликтөөгө алынат [16].

Окумуштууларды түрк тилинде фразеологизмдер кандай мааниде жана кайсы учурда көп колдонулат деген суроо дайыма кызыктырып келет. Бул суроонун жообун Эмин Өздемирдин 4392 фразеологизмди ичине камтыган «Фразеологизмдер сөздүгүнөн» алууга болот. Анда өтө жыш колдонулган фразеологизмдер топтолуп, сөздүк тартибинде маанилери так ачып көрсөтүлгөн.

Ошентип, түрк тилинде фразеологизмдер кыргыз тилине караганда теориялык жактан алдаканча терең изилденгени байкалат. Ошентсе да, практикалык максатта фразеологизмдерди топтоо, салыштыруу, тектештирүү жана басып чыгаруу жактан Түркияда олуттуу иштер жасалганы

талашсыз. Демек, кыргыз, түрк жана башка тектеш тилдер боюнча топтолгон тажрыйба эки тилдеги фразеологизмдерди салыштырып иликтөөгө өбөлгө түзөрү бышык.

Адабияттар:

1. Виноградов В.В. Об основных типах фразеологических единиц в русском языке // Шахматов А.А. Сб.статей и материалов. М-Л: 1947, с. 339-364.
2. Русский язык в школе, 1929, № 7; 1934, №4.
3. Виноградов В.В. Избранные труды: лексикология и лексикография. М: Наука, 1977.
4. Бабкин А.М. Лексикографическая разработка русской фразеологии. М-Л: Наука, 1961; Гаврин С.Г. Фразеология современного русского языка (в аспекте теории отражения). Пермь: 1974. -269 с.; Геннер Ю.Р. Фразеология в системе русского языка // Научн. зап. Харьковского госпединститута. Серия лингвистика, т. XX. 1957; Ожегов С.И. О крылатых словах // Вопросы языкознания, 1957, №2.
5. Осмонова Ж. Кыргыз тилиндеги идиомалар. Фрунзе: 1972.
6. Шанский Н.М. Фразеология современного русского языка. М: 1969.
7. Молотков А.И. Основы фразеологии русского языка. Л: Наука, 1977.
8. Кенесбаев С.К. Казак тилинин фразеологиялык сөздүгү. Алматы: 1977.
9. Ураксин З.Г. Фразеология башкирского языка. М: Наука, 1975.
10. Эгембердиев Р. Кыргыз тилиндеги фразеологизмдер. Б: 2007.
11. Aksoy Ömer Asım. Atasözleri ve deyimler sözlüğü. Ankara: 1988.
12. Yurtbaşı Metin. Örnekleleriyle Deyimler Sözlüğü. Ankara: 1996.
13. Aksoy Ö.A. Atasözleri ve deyimler sözlüğü. İstanbul: 1993.
14. Hatiboğlu V. Türkçenin sözdizimi. Ankara: 1972.
15. Aksoy Ö.A. Bölge ağızlarında atasözleri ve deyimleri. Ankara:1965.
16. Dağpınar A. Tıpkı ve Benzer Türk-İngiliz, İngiliz-Türk atasözleri ve deyimleri. Ankara: 1998.
17. Özdemir E. Deyimler Sözlüğü. Ankara: 2000.

Рецензент: д.филол.н., профессор Садыков Т.